

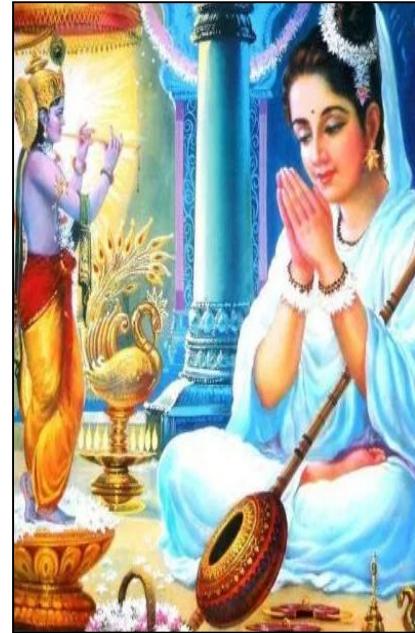
ISSN: 2249-894X
IMPACT FACTOR : 3.8014(UIF)
VOLUME - 6 | ISSUE - 4 | JANUARY - 2017

मीराबाई की भाषा के विविध पक्ष : एक विश्लेषण

प्रा.डॉ. मिरगणे अनुराधा जनार्थन
हिन्दी विभाग अध्यक्षा , आदर्श महाविद्यालय उमरगा.

मीराबाई भक्त पहले हैं, इसलिए काव्य-रचना उनका लक्ष्य नहीं है। काव्य उनके लिए साधन है तथा भक्ति साध्य है। मीरा के काव्य का भाव-पक्ष अत्यन्त समृद्ध है। उनके भावों को अभिव्यक्ति प्रदान करने वाला उनके काव्य का कला-पक्ष भी उतना ही उन्नत एवं विकसित है। उनकी भाषा में सर्वत्रा एकरूपता नहीं है। उन्होंने कहीं राजस्थानी भाषा का प्रयोग किया है तो कहीं ब्रज और गुजराती भाषाओं का प्रयोग किया है। इसी प्रकार ब्रज और राजस्थानी भाषाओं के मुहावरों एवं लोकोक्तियों का सार्थक एवं सटीक प्रयोग किया है जिससे भाषा में ताजगी एवं अर्थाभिव्यक्ति में चमत्कार उत्पन्न हुआ है। इनके काव्य में जितने भी अलंकारों का प्रयोग हुआ है वह सहज एवं स्वाभाविक ही हुआ है। अतः हम कह सकते हैं कि मीरा ने अनेक भाषाओं का प्रयोग अपने काव्य में किया है।

मीरा काव्य में इतने अधिक प्रक्षिप्ताश जुड़ गये हैं कि मीरा से सम्बन्धित किसी भी पहलू पर निश्चयात्मक शब्दों में कुछ भी नहीं कहा जा सकता। यही समस्या मीरा की भाषा के विषय में भी है। मीरा के पद अनेक भारतीय भाषाओं में प्राप्त होते हैं, जिनमें से मुख्य हैं- राजस्थानी, ब्रज और गुजराती कुछ पद पंजाबी भाषा में मिलते हैं। यथा-

राजस्थानी भाषा का प्रयोग

झांझिरिया जग जीवन केरा, कृष्ण जी कड़ला ने कांवी रे।
बीघिंया घूँघरा रामनारायण ना अजावट अन्तरजामी रे।

ब्रजभाषा का प्रयोग

मन की मैल हियतें न छूटी दिया तिलक सिर धेय।
काम कूकर लोभ डोरी, बांधि मौंहि चण्डाल।

गुजराती भाषा का प्रयोग

प्रेमनी प्रेमनी प्रेमनी रे, मने लागी कटारी प्रेमनी रे।
जल जमुनामां भरवां गयांता हती नागर माथे हेमनी रे॥

पंजाबी भाषा का प्रयोग

लागी सोही जाणै, कठण लगण दी पीर।
विपल पड़यां कोइ निकटि न आवै, सुख में सबको सीर॥

મીરા કે જીવનવૃત્તસે જ્ઞાત હોતા હૈ કિ યે કુછ દિનોં તક ગુજરાત મેં રહી થોં, બ્રજ મેં ઉન્હોને પાંચ-છ: વર્ષ વ્યક્તીત કિએ થે ઔર રાજસ્થાન મેં તો ઇનકા જન્મ હી હુઅ થા। સંભવત: કુછ કાલ તક યે પંજાબ મેં ભી રહી હોં અત: મીરા કી એક નિશ્ચિત ભાષા કોન સી હૈ, યહ બતાના તબ તક કઠિન હૈ, જબ તક મીરા કે પદોં કા કોઈ સર્વમાન્ય પ્રમાણિત સંગ્રહ તૈયાર નહીં હો જાતા।¹

મીરા-પદાવલી કે ભાષા-રૂપ કો લેકર, વિદ્વાનોં મેં બડા મત-ભેદ હૈ। ઇસ મતભેદ કા મૂલ કારણ હૈ મીરા પદાવલી કે પ્રમાણિક પાઠ કે વિષય મેં નિર્ણય ન હો પાના! દૂસરે શબ્દોં મેં મીરા કી ભાષા કા પ્રશ્ન વસ્તુત: મીરા-પદાવલી કે પાઠાલોચન કે સાથ જુડા હુઅ હૈ એવં જબ તક મીરા પદાવલી કે પ્રમાણિક પાઠ કી સમસ્યા હલ નહીં હો જાતી, તબ તક મીરા કી ભાષા કા પ્રશ્ન અર્નિઝિત હી બના રહેગા। ઇસકા યહ તાત્પર્ય નહીં કિ મીરા કિ પ્રકાશિત પદાવલિયોં મેં કોઈ ભી પ્રમાણિક નહીં હૈ, વરન્ યું કિ મીરા કી પદાવલી કે જો વિભિન્ન સંગ્રહ અબ તક નિકલ ચુકે હોય, ઉનમેં ભાષાગત એકરૂપતા નહીં હૈ ઔર તો ઔર, શ્રી પરશુરામ ચતુર્વેદી દ્વારા સમ્પાદિત ઉસકે પરવર્તી સંસ્કરણ મેં હી રાત-દિન કા અન્તર હૈ। ઇસી ભાઁતિ પદ્યાવતી શબનમ દ્વારા સમ્પાદિત 'મીરા બૃહત્ પદ સંગ્રહ' મેં સંકલિત પદોં મેં બ્રજ, રાજસ્થાની ઔર ગુજરાતી ભાષા કે પદોં મેં અતિરિક્ત પંજાબી વ અનેક મિશ્રિત ભાષાઓં કે ભી પદ હોય હુએ। યહી હાત અન્ય પદાવલિયોં કા હૈ।

સમસ્યા તબ ઔર ભી જાટિલ હો જાતી હૈ જબ ઇનમેં અનેક પદ થોડે બહુત રૂપાન્તર કે સાથ સખી ભાષાઓં મેં મિલ જાતે હૈ। એસી સ્થિતિ મેં મિરા-પદાવલી કા કૌન સા પાઠ પ્રામાણિક માના જાએ? યહી નહીં ગુજરાતી ભાષા મેં ભી મીરા કી પદાવલી કે અનેક સંકલન નિકલ ચુકે હોય એવં ગુજરાતી ભાષી- જન મીરા પર અપના ઉતના હી અધિકાર સમજાતે હોય, જિતના રાજસ્થાનવાસી ઔર ઉનકા યહ સમજના અકારણ નહીં હૈ। ફિર ભી બ્રજ-ભાષી જન ભી અપને દાવે મેં કિસી સે પીછે રહને વાલે નહીં હોય હુએ। ઇસ ભાષાગત અનૈશિચત્વ સે છુટકારા પાને કે લિએ કુછ વિદ્વાનોં ને યહ સરલ નિષ્કર્ષ નિકલ લિયા કિ મીરા કી વાણી ત્રિવેણી કે સમાન બ્રજ, રાજસ્થાની વ ગુજરાતી ઇન તીનોં હી ધરાઓં મેં બાહી। મીરા-પદાવલી કે પાઠ-ગ્રહણ કે વિષય મેં અપને આધારભૂત સિદ્ધાન્ત કા નિરૂપણ કરતે હૂએ ડૉ. શ્રી કૃષ્ણાલાલ લિખત હોય-

"આજ મીરા કે નામ સે સૈકડોં પદ મિલતે હોય વે સખી ઉસ મધુર ભાવ કે પ્રતિમા મીરા કી રચનાએં નહીં હોય, વરન્ મીરા કી ભવિત્તિ-ભાવના કે પ્રતિ શ્રદ્ધા રખને વાલે એક સમુદ્યા કી રચનાએં હોય જિનમેં મીરા પ્રતીક રૂપ મેં વિદ્યમા ન હોય। અત: વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ સે મીરા કે નામ સે પ્રસિદ્ધ અધિકાંશ પદ અપ્રામાણિક અવશ્ય હોય, પરન્તુ ભાવના કી દૃષ્ટિ સે ઉન સખી પદોં કો મીરા કી રચના માનને મેં કોઈ આપત્તિ નહીં હોની ચાહિએ ક્યોંકિ પ્રતીક રૂપ સે વે મીરા કી હી રચનાએં હોય, કેવલ શાબ્દ રચના મીરા કી નહીં હોય।"

જિન્હોને પ્રાન્તીય ભાવનાઓં સે ઉપર ઉઠકર તત્કાલીન ભાષા સ્થિતિ કો ધ્યાન મેં રખતે હૂએ તટસ્થ બુદ્ધિ એવં વિશુદ્ધ ભાષા વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ સે મીરા-પદાવલી કા વિવેચન પરીક્ષણ કિયા હૈ તથા ઉસકે આધાર પર યહ નિર્ણય દિયા હૈ કિ મીરા કે પદ ગુજરાતી ભાષા મેં ઉપલબ્ધ હોને પર ભી વસ્તુત: મીરા કી મૂલ પદ રચના કી ભાષા તત્કાલીન મારવાડી યા પશ્ચિમી રાજસ્થાની હી થી, જો કિ મીરા કી માતૃભાષા થી। અત: હમારી યહ સુનિશ્ચિત ધારણા હૈ કિ મીરા ને અપની મૂલ કાવ્ય રચના અપની માતૃભાષા અર્થાત બોલચાલ કી મારવાડી યા તત્કાલીન લોકભાષા મેં હી કી થી જિસે હમ મધ્યકાલીન રાજસ્થાની યા પરિચિમી રાજસ્થાની કી સંજ્ઞા ભી દે સકતે હોય।

મૂલ મીરા પદાવલી કી ભાષા વર્ણી હૈ ઇસ સમ્બન્ધ મેં હમેં યહ સ્મરણ રખના હોગા કિ મિરા કે પદ અપની ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમાનુભૂતિ એવં સરલ વ નિશ્છલ ભાવાભિવ્યંજના કે કારણ જન-જન કે કંઠહાર બન ગયે થે। યહી કારણ હૈ કિ ઘૂમતે-ફિરતે ફક્કડ સાધુઓં ઔર ભક્ત-મણ્ડલિયોં ને ઉન્હોને ગા-ગા કર દેશ કે વિવિધ પ્રાન્તોં મેં પહુંચા દિયા, જહાં વે વહાં કી પ્રાન્તીય ભાષાઓં મેં ઢાલ-ઢાલ કર અપના મૂલ સ્વરૂપ છોડે બૈર્ધીં। હમારી સમજ મેં મીરા કે પદોં કા ગુજરાતી, બંગલા, પંજાબી, બ્રજ આદિ વિભિન્ન પ્રાન્તીય ભાષાઓં મેં ઉપલબ્ધ હોના હી ઇસી તથ્ય કા સૂચક હૈ।²

મીરા પદાવલી મેં રસાત્મકતા કા સાગર લાહરાતા હૈ। શ્રુતાં ઔર અદ્ભુત રસ કે હી તાહરણ ઇનકે પદોં મેં મિલતે હોય। ભાવેદ્ય, ભાવશાન્તિ, આદિ ભેદોં કે ઉદાહરણ ભી પર્યાપ્ત માત્રા મેં પ્રાપ્ત હોય।

અલંકારોં મેં મીરાબાઈ ને ઉપમા ઔર રૂપક અલંકાર કા બહુત પ્રયોગ કિયા હૈ। ઉપમાનોં મેં પાના (પાન) કા પ્રયોગ બહુત કિયા હૈ। ઉત્પ્રેક્ષા કી છટા ભી યત્ર-તત્ત્વ દૃષ્ટિગત હોતી હૈ। કર્હી-કર્હી અસંગત એવં વિરોધાભાષ જૈસે અલંકાર ભી પ્રયુક્ત કિએ હોય। અસંગત કા ઉદાહરણ પઠનીય હૈ-

ડાર ગયો મનમોહન પાસી।

અઁવાં કી ડાલિ કોઇલ ઇક બોલે મરો મરણ અરું જગ કેરી હાઁસી, વિરોધાભાસ કી છટા ઇસ પદ મેં દર્શનીય હૈ:-

પ્રભુજી કહાં ગયા નેહડા લગાય।

છોડ્યા મહા વિસ્વાસ સંધાતી પ્રેમરી બાતી જલાય।

વિરહ સમંદ મેં છોડ ગયા છો, નેહરી નાવ ચલાય

મીરા કે પ્રભુ કબ રે મિલોગે યે વિણ રહ્યાં ના જાય।

प्रधानतः मीरा का काव्य अमिथ प्रधान है। लक्षणा और व्यंजना तो कदाचित की दृष्टि में आये। वस्तुतः अभिधात्मक काव्य भी उत्तम हो सकता है क्योंकि मीरा के पद इस तथ्य के साक्षात प्रमाण हैं। लक्षण और व्यंजना की आवश्यकता मीरा के जीवन में कहाँ थी। तब काव्य में ही कहाँ आ सकती थी। इन पदों में भाषा-सौष्ठव भी अपने ढंग का निराला है। राजस्थानी तथा ब्रजभाषा के अतिरिक्त गुजराती, बंगला, पंजाबी एवं फ़ारसी आदि भाषाओं के शब्द भी इन पदों में प्राप्त हैं। ये कालान्तर में मीरा के पदों के अन्य गायकों द्वारा प्रवर्णित भी हो सकते हैं। परन्तु यहाँ की मूल भाषा में राजस्थानी की उच्चारण क्षमता और व्यावहारिकता तथा ब्रजभाषा का गोयात्मक माधुर्य है। इसलिए गीतिकाव्य के पदलालित्य, संगीतात्मकता आदि गुण इन पदों में सहजता से आ गये हैं।³

मीरा की कविताओं का सौंदर्य विशिष्ट ध्वनि योजना में भी है। उनकी पक्तियां राजस्थानी की ध्वनि प्रवृत्तियों के अनुकूल हैं, इसलिए उनमें प्रवाह है। इस प्रवाह में विशिष्ट ध्वनियों का चमत्कार और झन्कार है। प्रवाह के कारण उन पक्तियों की स्मरणीयता बढ़ती है। स्मरणीयता तब आती है जब पक्तियों की ध्वनि योजना ऐसी हो कि एक ध्वनि से अगली ध्वनि तक जाने में मानी उच्चारण करने में उच्चारण अवयवों को असुविधा न हो। यहीं नहीं, वे उच्चारण में सहज प्रवृत्त हो जाए ऐसा तभी होता है जब रचनाकार, अपनी बोली की अंतरंगता में बैठा होता है, वह बोली की अपनी ध्वनियोजना और वाक्य प्रवाह की ध्वनिगत प्रवृत्ति में खुद रचा-बसा हो।⁴

संदर्भ -

1. मीरा और उनकी पदावली
(चतुर्थ संशोधित एवं परिवर्तित संस्करण) पृ. 152, 153, प्रो. देशराज सिंह भाटी।
2. मीरा पदावली (शंभुसिंह मनोहर) पृ. 61, 62.
3. मीराबाई की पदावली (ओम प्रकाश शर्मा शास्त्री) पृ. 23.
4. मीरा का काव्य (विश्वनाथ त्रिपाठी) पृ. 97, 98.